

The present article analyses the Y.Izdrik's works in terms of structural features linguistic manifestation of intertextuality and its types. The author proves that intertextuality is one of the integral characteristics of the Ukrainian post-modernism and carries out the text-formation function.

Keywords: post-modernism, hypertext, intertextuality, citation, parody.

Надійшла до редакції 9 вересня 2010 року.

Олена Важеніна

ББК Ш12=411.4*33

УДК 82'06(477)

БУРЛЕСКНО-ТРАВЕСТІЙНІ ТРАДИЦІЇ І.П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО В МОВІ ХИМЕРНОЇ ПРОЗИ Є.П. ГУЦАЛА

У статті розглянуто унісонність мовно-стильових особливостей бурлескно-травестійної поеми І.П. Котляревського «Енеїда» та химерної трилогії Є.П. Гуцала.

Ключові слова: химерна проза, фразеологічна одиниця, фразеологічні синоніми, бурлеск, травестія.

На генетичний зв'язок химерної прози з «Енеїдою» І.П. Котляревського вказувало багато дослідників. На думку А.Є. Кравченка, особливо близько до химерного роману за своїм духом, за природою умовності стоять «Енеїда» І.П. Котляревського, «Конотопська відьма» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, «Марко в пеклі» О.П. Стороженка. Народ у них виступає не лише як об'єкт зображення, його поетична свідомість накладає відчутний відбиток на творчу концепцію письменників, що так властива українській літературі [Коломієць 2003: 27]. Марко Павлишин оцінює український химерний роман як відродження в українській літературі традицій І.П. Котляревського [Павлишин 1997: 86]. Досліджуючи історію зародження терміна «химерна проза», В.Т. Чайковська стверджує, що її витoki сягають іще «Енеїди» І.П. Котляревського [Чайковська 2007].

Мета статті полягає у виявленні впливу бурлескно-травестійної манери оповіді І.П. Котляревського на мовно-стильову своєрідність химерної трилогії Є.П. Гуцала. У своїй статті ми зупинимося на аналізі унісонності художніх процесів, яка проявляється у поемі І.П. Котляревського «Енеїда» та в мовно-стильовій манері химерного роману-трилогії Є. П. «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена» та «Парад планет», об'єднаної образом «позиченого чоловіка» – Хоми Прищепи. Йдеться не про пряме наслідування, а про перегуки, подібні принципи побудови художнього мікросвіту такими глибоконаціональними письменниками, як І.П. Котляревський і Є.П. Гуцало.

Бурлескно-травестійний «ключ» І.П. Котляревського простежується уже в сюжеті роману. Дія час від часу переноситься в царину фантастичного або крайньо невірогідного. Несумірність правил, чинних у цьому штучному світі, з тими, що діють у реальності життєвого досвіду читача, часто створює ефект гумору.

У першому романі-трилогії «Позичений чоловік» дружина Хоми Прищепи, Мартоха, позичає свого чоловіка іншій жінці, Одарці Дармограїсі, на шестимісячний строк в обмін за породисту телицю «...із задумливим поглядом». Усі чудасії закручуються якраз навколо симпатичної телички і, зрештою, саме завдяки їй стає знаменитим Хома. Між епізодами, які розвивають комічний потенціал того чи іншого аспекту позички, з'являються інші анекдоти. У романі чимало діалогів і монологів, у яких формуються різні химерні погляди, автор переплітає події та зустрічі, часто між собою не пов'язані, на що оповідач звертає увагу читача: «Авжеж, ніхто без пригоди не проживе, а що вже тоді казати про Хому Прищепу, на якого завжди пригоди самі сиплються, мов град на дурного голову!»

Фабула «Приватного феномена» не набагато складніша. Новий оповідач (ми називаємо його Письменником) їде з Києва до Яблунівки, щоб стрінутися з Прищепою, тепер уже відомим автором «Позиченого чоловіка». Хома, сповнений бажання зблизька поспівчувати «жертвам капіталістичного гноблення», виїжджає до США. Тим часом Письменник відкриває, що сила його органів чуття в загадковий спосіб помножилася: він може, за допомогою телепатії, бути свідком пригод Прищепи в Америці. Американські розділи чергуються з яблунівськими, що створює можливості для сатиричного трактування західної культури, зокрема культури США. Кілька епізодів, спираючись на техніку з'ясування надприродного, зображують зустрічі Письменника з менш чи більш далеким минулим: з татарами, козаками, німецьким офіцером з часів Другої Світової війни і загадковою привабливою жінкою. У кінці виявляється, що це – частина театралізованої історії Яблунівки, яку ставить драматичний гурток, намагаючись досягти максимально реалістичного відтворення минулого. Роман кінчається поверненням Прищепи і від'їздом Письменника, переконаного, що геній Прищепи вищий будь-якого наслідування.

Виразний перегук химерної прози Є.П. Гуцала з «Енеїдою» І. Котляревського можна вбачати у її мовно-стильовій своєрідності. Назвемо такі її домінуючі атрибути: прив'язаність до народного мовлення; величезне лексико-фразеологічне багатство оповіді; авторська видозміна народної фразеології; своєрідність синоніміки лексико-фразеологічного фонду.

Із самого початку «Енеїди» складається думка, що мова поеми – це невідшліфована розмовна стихія, що автор ставить собі за мету продемонструвати багатство української мови, не дбаючи про спеціальний відбір із стилістичною метою. Численні дослідники «Енеїди» опрацьовуючи багатство її лексики, вказують на такі особливо широко використані в ній лексичні групи: назву одягу (окремо: головних уборів), назви предметів домашнього вжитку, ремісничих знарядь, назви різноманітних будівель і засобів пересування на суші й на морі, назви страв і напоїв, ботанічна номенклатура, назви диких і свійських тварин і птахів, назви свояцтва й спорідненості, військова термінологія. За спостереженнями М.М. Пилинського, в поемі переважає лексика конкретна, що й створює майже чуттєву конкретність її образів, проте І.П. Котляревський чимало вживає абстрактних слів, частково запозичених з інших мов, на позначення різних почуттів, властивостей і станів, а також суспільних явищ [Пилинський 1988]. Відповідно до традиції трагедійних творів і загального змістового спрямування особливо характерною для поеми І.П. Котляревського є розмовно-побутова лексика з яскравим емоційним забарвленням (жартівливим, іронічним, пестливим, фамільярним, лайливим тощо).

Превалювання народнорозмовної стихії виявляється і в химерних романах Є.П. Гуцала. Вона теж написана приблизно в тому ж стилі, але з інших позицій і з іншими творчими настановами. Уже з перших сторінок його творів впадає в око своєрідність манери викладу, багатослів'я, зосередженість на слові. Як зазначає М.Г. Жулинський щодо стильової манери трилогії Є.П. Гуцала, «по суті письменник поставив собі за мету оживити усне народне мовлення, ввести його в сучасну літературу як вкрай необхідний чинник у створенні національного характеру: він спромігся відкрити перед читачем багатющі поклади словникових надр української мови як повноправного домінуючого засобу вираження сучасною людиною своїх поглядів на людину і світ».

У химерному романі «Позичений чоловік» Є.П. Гуцала не автор веде слово, а саме слово мовби веде автора, постійно примушуючи його «спотикатися» об слово, звертати на нього увагу, зосереджуватися не так на розгортанні сюжетної лінії, як на самому слові.

Багатство і розмаїття усної розмовної лексики у поемі «Енеїда» І.П. Котляревського знаходить своє продовження у нагромадженні фразеології. П.П. Плющ, який дослідження мови І.П. Котляревського вважав одним із головних завдань своєї наукової діяльності, відзначив майже 400 ідіоматичних зворотів, поділивши їх на 70 семантичних груп. Докладний аналіз прислів'їв у поемі та особливості їх використання автором зробив свого часу Г.А. Левченко. Індивідуально-авторську видозміну фразеологізмів «Енеїди» досліджував М.Ф. Алефіренко [Алефіренко 1990]. Серед типових він виділяє такі прийоми трансформації фразеологізмів: алюзію, подвійну актуалізацію, вклинювання, дискантне розташування компонентів, субституцію компонентів, граматичну метафору, порушення стилістичної дистрибуції, еліпсис і контамінацію. Особливо часто, за спостереженнями дослідника, І.П. Котляревський використовує прийом дистантного розташування лексичних компонентів фразеологізму.

Є.П. Гуцало виявився послідовником І.П. Котляревського у розвитку української народної сміхової культури з використанням незліченного багатства української фразеології.

Письменник створює власну стилістику, у якій поєднує дві стихії. Це, перш за все, освоєння всього пласту народної фразеології. Є.П. Гуцало звертається до традиції українського етнографічного гумору, насичуючи свої твори прислів'ями, приказками, приповідками, народними метафорами й порівняннями, загадками, каламбурами. У багатьох випадках, щоб обіграти якусь одну думку чи предмет, вживається ціле гроно народних виразів. За словами Л.В. Давиденко, письменник керується не так критерієм доцільності фразеологізмів у романі, як намаганням не повторювати їх [Давиденко 1992]. Фразеологічний запас Є.П. Гуцала просто-таки невичерпний.

По-друге, прагнучи посилити мовну експресію оповіді, письменник препарує відомі народні фразеологізми і створює індивідуально-авторські, які часто важко відрізнити від узуальних, бо вони відповідають тим самим принципам і часто наслідують існуючі моделі фразеологічних одиниць. Індивідуально-авторські зміни фразеологізмів згущують оцінку та смислові відтінки, створюючи нове естетичне і художнє наповнення одиниці. Перетворення надають фразеологізмам додаткові семантичні відтінки, привносять колорит незвичності, вигадки, химерності.

Спільним для бурлескно-трагедійної традиції і І.П. Котляревського, і Є.П. Гуцала є синонімічне лексико-фразеологічне багатство творів.

Аналізуючи використання лексичних синонімів у поемі «Енеїда», Л.А. Лисиченко робить такі висновки, що, по-перше, автор використовував синоніми не стихійно «з метою викинути на очі читача все багатство словника народної мудрості», а переважно цілеспрямовано, згідно з художньо-естетичними настановами. Про це свідчить і робота його над редагуванням своїх творів. По-друге, при оцінці лексичних синонімів і лексичного складу цього твору взагалі необхідно розрізняти мовну партію автора й мовну характеристику персонажів, позицію персонажів.

Синоніми-лайки, лайки соціально характеризуючі автор уживає переважно як засіб типізації персонажів. По-третє, синонімічні ряди в тексті складаються з двох, частіше з трьох одиниць. Двослівні ряди вживаються з метою уточнення, трислівні – з метою підсилення інтенсивності дії чи міри виявлення [Лисиченко 1990].

Якщо «Енеїду» І.П. Котляревського прийнято вважати енциклопедією української етнографії, то «Позиченого чоловіка» Є.П. Гуцала розглядають як словник фольклорних синонімів [Лисиченко 1990].

Мова творів Євгена Гуцала відзначається багатством фразеологічної синоніміки. Про великий обсяг синонімічних ресурсів талановитого письменника свідчать підрахунки дослідниці фразеологічної синонімії автора химерної трилогії О.М. Коломієць. У п'ятитомному виданні творів Є.П. Гуцала нею вибрано п'ять тисяч фразеологізмів, з яких чотири тисячі, тобто 80%, вступають у синонімічні зв'язки, утворюючи 244 ряди фразеологічних синонімів [Коломієць 2003: 228]. Це вагомі показники синонімічного багатства мови художньої прози Є.П. Гуцала. Особливо помітна частота вживання фразеологізмів у химерних романах Є.П. Гуцала: «Позичений чоловік» – 1200 фразеологізмів на 313 сторінок; «Приватне життя феномена» – 1170 фразеологізмів на 388 сторінок; «Парад планет» – 670 фразеологізмів на 289 сторінок [Коломієць 2003: 227].

Суцільне обстеження фразеології химерної трилогії Є.П. Гуцала дало можливість нам помітити цілі синонімічні ряди, які включають у себе по два, три, чотири і навіть п'ять фразеологізмів. Найчисленніші синонімічні ряди, в яких повтор синонімічних фразеологічних одиниць зустрічається тричі. На нашу думку, це своєрідне відлуння фольклорної традиції, яку покладено автором у основу мовної стихії химерної прози: *Важко, немов на дадан дщю, наче на тонку пряду, наче наставився вовкові в зуби* (П.ж.ф.: 503). «...– сказала Дармограйха й раків не стала пекти від сорому, й вуха її не зів'яли від стиду, й крізь землю не провалилась» (П.ч.: 217). «А вже хтось другий, ненависник добра та волі, напустить такого туману, утне такого мелуна, так перебере міри, що й справді біле здається чорним, а чорне вважається білим» (П.ч.ф.: 328). Таке синонімічне нанизання фразеологізмів автор використовує з метою уточнення значення фразеологізму, яке актуалізується контекстним оточенням. Кожний наступний фразеологізм не просто уточнює, деталізує, конкретизує значення (контекстуальний смисл) попереднього, а виражає кількісну експресію, нагнітаючи загальне коннотативне поле ряду. Внаслідок цього розвивається градація за ступенем інтенсивності дії. Під поняттям градації розуміємо розташування фразеологізмів у міру наростання чи спаду їх семантичних чи емоційно-експресивних значень.

Градаційні відношення, що розвиваються у середині синонімічного ряду, породжують особливий тип синонімії – градуальну синонімію. Градуальна синонімія можлива лише в синонімічному ряду, конститuentи якого характеризуються смисловою градацією, ступінчастим поступовим нарощенням смислових відтінків: «Від страху дзигарі мені у скронях б'ють, серце тенькає, душа в п'яти сховалась, жишки дрижать – такого ляку нагнав на мене той погляд із душі» (П.ч.: 265). «Щось і мене повело-покрутило так, щоб я не прямо сказав ..., а висловився через пень-колоду, через дорогу навприсядки, з допомогою семи мішків зречаної вовни, та й ті неповні» (П.ч.: 175). «Мартоха так уміла забити памороки, такого туману язиком напускала, що домогалася свого» (П.ч.: 98).

Синонімічний ряд інтегрують узуальні та оказіональні фразеологічні одиниці, що народжуються індивідуальною творчістю автора: «І душа моя злякавшись / от би зараз дав драла, дав дмухача / стала маленькою, зіщулилась, згорбатіла» (П.ч.: 14). У градуальний синонімічний ряд включається оказіональний фразеологізм *дати дмухача*, який не набув визнання, загальнонаціональної апробації і тому не фіксується словником.

Оказіоналізми найчастіше виникають у процесі індивідуальної мовотворчої практики, в процесі художньо-естетичного новаторства: «Та вона /Одарка/ без ножа заріже, без солі посолить, без вогню засмажить і без ложки з'їсть, а що ж тоді залишиться моїй рідній жінці Мартосі?» (П.ч.: 244).

Стаючи семантично і стилістично маркованими, оказіоналізми часто стають фіналом вираження ступеня градації якості характеристики особи чи стану особи, предмета чи дії: «Кричала Мартоха, наче хотіла криком дуба зрубати або ж своїм криком огонь погасити. Ну й давала хльосту, ну й давала прочухана, ну й наганяла розуму до голови!» (П.ч.: 72). «Ну й жіноцтво, ну й химородство! Хоч їх обох до однієї гіляки підчепи – одна другу не переважить ні в чемності, ні в хитрощах, ні в лукавстві. Одним миром мазані, обоє рябоє, одного плоту коли» (П.ч.: 47). У першому прикладі наявна градуальна сема 'ступінь міри інтенсивності' у вираженні глуму, крику, імпульсу динамізму. У другому прикладі – кількісна градація у вираженні якісної однозначності.

Вище розглядалася градація як така, що охоплювала три і більше фразеологічних одиниць. Однак у художньому мовленні Є.П. Гуцала виявлено фразеологізми, що функціонують бінарно. Семантичний повтор елементів мовлення певною мірою теж інтенсифікує смислові відтінки, посилює експресію висловлення загалом. У бінарному функціонуванні фразеологізм не тільки актуалізує смисл першого, але одночасно уточнює, конкретизує його. В результаті такого комбінування автором подається сконцентрована, гіпертрофована характеристика героїв: «Бо Мартоха моя душею хворіла та світом нудила, коли хтось у неї у боргу не був!» (П.ч.: 15); «Ну, думаю, Дармограйха й справді лисом підшита, а псом підбита, вмє підлестити, словом як листом стеле – заслухася!» (П.ч.: 67); «Корівка славна – це ж від людей повага та шана, щоб не казали, що в тебе, Хомонько, і за вухом не свербить, що ти і у вус не дмеш» (П.ч.: 20).

Таким чином, для фразеологічної синонімії химерної прози Євгена Гуцала характерне градуальне розташування фразеологічних одиниць. Такі відношення всередині синонімічного ряду розвивають особливий тип синонімії – градуальну синонімію. При такому нанизванні тонше відчувається відтінок значення кожної одиниці синонімічного ряду, посилюється експресія висловлення в цілому.

Градуальні синонімічні ряди утворюють не тільки узуальні, але і оказіональні фразеологічні одиниці, породжені індивідуальною творчістю автора.

Отже, у химерних романах Є.П. Гуцала виразно простежується відлуння бурлескно-травестійних традицій «Енеїди» І.П. Котляревського. Жанрова специфіка цих двох перлин української літератури у мовностильовому плані – це передусім орієнтація на усне розмовне мовлення, настанова на «простонародність», використання лексико-фразеологічного багатства української мови узуального та okazіонального характеру. Унісонність художньої манери І.П. Котляревського і Є.П. Гуцала проявляється і у використанні значного обсягу синонімічних ресурсів української мови. Новаторство Є.П. Гуцала полягає в тому, що він не відкидає, а орієнтується на класичні дискурси, збагачуючи національну літературу естетично й інтелектуально.

Подальші дослідження цієї проблеми можуть стосуватися вивчення авторських мовних видозмін та новоутворень на реалізацію жанрової специфіки аналізованих творів.

Література

Алефіренко 1990: Алефіренко, М.Ф. Лексико-фразеологічні засоби художньо-образної системи поеми І.П. Котляревського «Енеїда» [Текст] / М.Ф. Алефіренко // Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 61 – 81.

Давиденко 1992: Давиденко, Л.Б. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – К., 1992. – 19с.

Коломієць 2003: Коломієць, О.М. Фразеологічні синоніми в системі образно-зображувальних засобів мови Є.П. Гуцала [Текст] / О.М. Коломієць // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (26 – 28 березня 2003 р.). – Дніпропетровськ: Економіка, 2003. – С. 227 – 228.

Кравченко 1988: Кравченко, А.Є. Художня умовність в українській радянській [Текст] / А.Є. Кравченко. – К.: Наук. думка, 1988 – 126 с.

Лисиченко 1990: Лисиченко, Л.А. Семантична структура синонімічного ряду в «Енеїді» І.П. Котляревського [Текст] / Л.А. Лисиченко // Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 81 – 96.

Павлишин 1997: Павлишин, Марко. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті [Текст] / Марко Павлишин. – К.: Час, 1997. – С.71 – 97.

Пилинський 1988: Пилинський, М.М. Із спостережень над мовою і стилем «Енеїди» І. Котляревського. [Текст] / М.М. Пилинський // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 25 – 29.

Чайковська 2006: Чайковська, В.Т. Українська химерна проза: історія народження терміна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu>.

Умовні скорочення

П.ч.: Гуцало Є. Позичений чоловік [Текст] // Гуцало Євген. Твори в п'яти томах. – К.: Дніпро, 1997. – Т. 3. – С. 147 – 460.

П.ж.ф.: Гуцало Є. Приватне життя феномена [Текст] // Гуцало Євген. Твори в п'яти томах. – К.: Дніпро, 1997. – Т. 4. – С. 5 – 394.

В статье рассмотрено унисонность язычно-стилевых особенностей бурлескно-травестийной поэмы И.П. Котляревского «Энеида» и причудливой трилогии Е.П. Гуцала.

Ключевые слова: причудливая проза, фразеологическая единица, фразеологические синонимы, бурлеск, травестия.

The article examines unisonist' of lingual and stylish features in the poem «Aeneid» written by I.P. Kotlyarevskiy and whimsical trilogy, written by J.P. Gucalo.

Keywords: whimsical prose, phraseology unit, phraseology synonyms, burlesk, travesty.

Надійшла до редакції 28 вересня 2010 року.

Мирослава Венгриянок

ББК 81.411.1

УДК 811.161.2'42

ТИПОЛОГІЯ ВНУТРІШНЬОГО АДРЕСАТА У ПРОЗОВОМУ ТЕКСТІ

Проаналізовано різноаспектні підходи до вивчення питання «типологія адресата в художньому тексті»; виокремлено типи внутрішнього адресата у прозовому тексті: внутрішній адресат, актуалізований у наративі, та внутрішній адресат, актуалізований в інтеракційних частинах прозового тексту; детально розглянуто типи внутрішнього адресата, представленого в наративних сегментах прозового тексту.